

IHLET ÉS GONDOLKODÁS

József Attila művészetbölcseletének fenomenológiai gyökerei

József Attila gondolkodói jelentősége már régóta vitatott. Az álláspontok egyik véglete szerint József Attila outsider filozófus,¹ akinek tanulmányai nem tartalmaznak jelentős teljesítményt.² Mások viszont úgy vélekednek, hogy a költő filozófusként is jelentősnek tekinthető.³ József Attila maga is fontosnak tekintette gondolkodói tevékenységét, Vágó Mártának írt levelében például így ír: „[M]ert mit csináljak, ha költő voltom ellenére kényszerít a filozófia is?” (1928. nov. 16., József 1976: 246.). Fejtő Ferenc visszaemlékezésében kiemeli, hogy a költő „[s]enkire sem haragudott inkább, mint azokra, akik dilettáns kirándulásoknak minősítették elméleti kísérleteit, s csupán mint költőt voltak hajlandók elismerni” (Fejtő 2005: 6.).

Magam is úgy vélem, hogy a költő gondolati teljesítménye jelentős, önmagában is megállja a helyét; a rendelkezésre álló rövid idő és a rossz életkörülmények miatt azonban József Attila filozófiai elgondolásai befejezetlen kísérletekként maradtak ránk. Gondolati elevenség, önállóság és eredetiség jellemzi ezeket az írásokat, melyek jelentőségét az adja, hogy József Attila képes volt arra, hogy a sok, villámgyorsan magába szívott gondolati hatást⁴ a saját logikája mentén összerakja.

¹ Mannheim Károly véleménye itt hangsúlyosan jelenik meg, akinek – Vágó Márta levelei alapján – igen lesújtó véleménye volt a költőről: „Mannheim megérkezett és azt mondta, filozófiád lehetetlen tipikus autoididakta filozófálgatás, mellyel mindig újra felfedezik Amerikát” (1928. nov. 12., Vágó 1978: 409.).

² Lásd például Bodor Béla írását, melyben a következőket írja: „József Attila autentikus művei nem a tanulmánykísérletek, esztétikai, bölcseleti, politikai, társadalomtudományi és egyéb tárgyú feljegyzések, illetve ilyen munkák vázlatai, csírái, töredékei, hanem a zárt, befejezett és a maguk útjára engedett költemények” (Bodor 2003: 800.).

³ Lengyel András például így ír: „az értekező József Attila jelentőségét vallom, sőt, ki merem mondani, originális gondolkodóról van szó, aki kora legjelentősebb filozófiái törekvéseivel volt dialógusban s azon a területen, ahol a legothonosabban mozgott, azaz a műalkotásokról beszélve, elsőrangút produkált” (Lengyel 2005: 53., vö. még Lengyel 2018), Miklós Tamás Heideggerhez méri a költő teljesítményét (vö. Miklós 1988: 279–230.). Miklós Tamás könyve a József Attila-tanulmányok datálásának hibái és erőltetett prekonceptiója miatt éles kritikákat kapott (Tverdota 1988, Horváth 1989); e viharos recepció miatt sajnós a könyv értékes gondolatai háttérbe szorultak (vö. ezzel kapcsolatban Lengyel 1989, Lengyel 2005: 71.). Szívós Mihály is nagy elismeréssel nyilatkozik a költő gondolkodói teljesítményéről (1995: 59.). Fehér M. István felveti a kérdést, hogy „vajon nem követelünk-e túl sokat egy fiatal költőtől, amikor Heidegger- és Gadamer-szerű úgymond »szakfilozófusokkal« állítjuk párhuzamba” (Fehér 2003: 121.). Hévízi Ottó szerint József Attila „[b]ölcseleti őstehetsége [...] a problémalátás élességében, a szemléletileg találékony, szuverén és morálisan érzékeny, önfaggató kérdésésben” rejlett (Hévízi 2019: 436.).

⁴ József Attila széles körűen tájékozódott a filozófiában, Bartók György, Pauler Ákos, Hegel, Croce, Bergson, Marx, Freud, Reich, Jaspers, Husserl és Heidegger hatott elsősorban a gondolkodására. Tverdota György és Lengyel András tettek talán a legtöbbet azért, hogy feltárják e hatásösszefüggések labirintusát. Tverdota György rendkívüli részletességgel és alaposággal tárta föl József Attila forrásait, írásai nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak az értelmezésben (Tverdota 1995, Tverdota 2018). Lengyel András többek között olyan nyomokat és összefüggéseket tárt fel,

József Attila filozófiájának értelmezésekor kitüntetett jelentősége van a hatástörténeti mozzanatoknak, hiszen a költő intenzíven és gyorsan bedolgozta a saját gondolatvilágába az éppen megismert filozófiai nézeteket. Nem szabad ugyanakkor itt megállnunk, mivel József Attila szuverén módon építkezett a hozott elemekből. Ennek az építkezésnek megvolt a maga stílusa és szemléletmódja. A költő gondolatiságának értelmezése elképzelhetetlen anélkül, hogy ezt a szemléletmódot ne azonosítsuk, ezek filozófiai jegyeit ne vennénk figyelembe.

Vizsgálataim abból a hipotézisből indulnak ki, hogy *József Attila művészetbölcseletében a fenomenológiai-hermeneutikai szemlélet meghatározó szerepet játszik*. E szál hatástörténeti felderítése arra is rávilágíthat, hogy a költő művészetelmélete miért okoz evidens aha-élményt azok számára, akik jól ismerik Heidegger és Gadamer művészetfilozófiai elgondolásait. Miklós Tamás és Fehér M. István írásainak⁵ kiindulópontjában – meggyőződésem szerint – ez az evidens belátás rejtőzik, éppúgy, ahogy a jelen tanulmány megírásának hátterében is.

A vizsgálódás első részében a husserli-heideggeri fenomenológiai redukció gondolatának jelenlétét szeretném megmutatni a költő művészetéről alkotott elképzeléseinek szerző centrumában. A második részben a költői szó eredetének József Attila-i koncepcióját szeretném összefüggésbe hozni a *Lét és idő* beszéd- és nyelvfelfogásával. Mint látni fogjuk, mindkét esetben lényegi kapcsolatot lehet megmutatni, s e két kérdés a költő művészetfilozófiájának két talán legfontosabb témáját jelenti.

József Attila lehetséges találkozásai a fenomenológiával

József Attila a húszas évek végén már intenzíven foglalkozott filozófiával, lehetséges, hogy Pauler Ákos doktorandusza volt,⁶ franciául, németül és magyarul olvasott filozófiai írásokat, ugyanakkor elég nagy bizonytalanság van abban a tekintetben, hogy mikor mit olvasott valójában.⁷ József Attila nem lebecsülendő forrásai voltak azok a kávéházi, baráti társaságbeli beszélgetések, melyekben rendkívüli intenzitással vett részt. Vágó Márta, akit a mai kutatók megbízható tanúnak tekintenek,⁸ érzékletes és részletes leírásokkal szolgál e beszélgetések némelyikéről.⁹ Sajnos nem tekinthetjük egyértelmű bázisnak azokat a neveket, melyeket a költő maga említ az írásaiban, mert azokat sem említi, akikről teljes bizonyossággal tudjuk, hogy ismerte, olvasta őket, és akik erős hatást gyakoroltak rá, lásd például Pauler Ákos nevét.¹⁰

melyek József Attila egzisztencialista, fenomenológiai tudásháttérére különösen érdekes fényt vetnek (Lengyel 1995).

⁵ Fehér M. István például így ír: „József Attila e töredékeiben a filozófia XX. századi hermeneutikai fordulatának teljességgel középponti belátásai villannak fel [...]” (Fehér 2003: 45.). Lásd még Miklós 1988.

⁶ Lengyel András a következőképpen ír erről: „tudható az is, hogy a Vágó Márta szerelem idején, fölőni igyekeztén a lány környezetének kulturális színvonalához, erősen tanult, alapvizsgáját is le akarta tenni, s ezzel az akkori szabályok szerint már lehetővé vált volna a doktorálása – a középiskolai tanári oklevél megszerzése nélkül is” (Lengyel 2008: 148.). „Hogy végül nem doktorált le, annak »csak« magánéleti okai voltak, a költőt a Vágó Márta-szerelem traumatizáló alakulástörténete kibillentette élete kereteiből, s nem mellékesen szakmai, tanulmányi terveit is felborította” (Lengyel 2018: 1244.).

⁷ „Értekezéseiben ritkán idéz, forrásait csak hézagosan jelöli meg” (Tverdota 1987: 10.).

⁸ Lengyel 2008: 150., Tverdota 2008: 224.

⁹ Vágó 1978: 62–79.

¹⁰ Pauler-hatásáról és nevének nem/alig említéséről Tverdota György így ír: „Közvetett módon, szövegpárhuzamokkal egyértelműen bizonyítani tudtam a pauleri filozófia ihlető jelenlétét Jó-

E tanulmányban József Attila művészetbölcseleti írásaira koncentrálunk; ezeken belül megkülönböztethetjük azt az 1928–29-ben létrehozott szövegegyüttest, melyet a filológiai kutatások alapján *Ihlet és nemzet. A művészet metafizikája* cím alá sorolhatunk be.¹¹ Ezen írások – József Attila kézírásának jellegzetes változásaira és különböző írógépeinek használati idejére támaszkodó – datálását Tverdota György végezte el: „1928 nyarán, őszén készült, és a költő legkésőbb 1929 első hónapjában fejezte be a rajta végzett munkálatokat. Az egyes fogalmazványok egy meghatározott gondolatmenet kialakítása során keletkezett szövegváltozatok” (Tverdota 1995: 34.).¹² Lengyel András fogalmazta meg a feltevést, hogy ezek az írások a tervezett doktori disszertáció előmunkálatai lehettek (Lengyel 2008: 148.).

A másik szövegegyüttes a költő „Irodalom és szocializmus” címmel tartott előadásához és az abból kinövő tanulmánytervezethez kapcsolódik. Ezek az írások már József Attila marxista fordulata után születtek a harmincas évek elején.¹³ A megváltozott filozófiai háttér mellett jó néhány gondolat továbbra is jelen van a költő művészetértelmezésében. Interpretációnkban azokra a mozzanatokra fogunk elsősorban koncentrálni, melyek már az 1928/29-es *A művészet metafizikájában* is jelen voltak.

Ami a fenomenológiát illeti, annyit biztosan tudunk, hogy József Attila a húszas évek végén tudomással bírt a fenomenológiai módszerről, egyik 1928 nyarán/őszén megfogalmazott írásában meg is nevezi Husserl-t és az ideatio fogalmát,¹⁴ s Vágó Márta érzékeltes leírása alapján is tudomással bírunk azokról az eszmecserékről, melyeket a Kecskeméti fivérekkel folytatott a költő a fenomenológiai epoché természetéről.¹⁵

Husserl neve és a fenomenológia tehát előkerül már a húszas évek végén József Attila szövegeiben és Vágó Márta visszaemlékezésében, Heideggeré viszont Vágó Mártánál csak egy későbbi kávéházi beszélgetés leírása kapcsán szerepel,¹⁶ s a neve nem maradt fenn a költő írásaiban. Ennek ellenére a ’28–29-es írásokkal kapcsolatban is felmerült a Heidegger-hatás lehetősége.¹⁷ Lengyel András több írásában is felvetette, hogy József Attilához már 1928-ban eljuthatott Heidegger híre és a *Sein und Zeit* maga. Lengyel hangsúlyozza, hogy „[k]onkrét pozitív adatunk [...] nincs arra, hogy 1928–29-ben József Attila

zsef Attila értekező prózájában, de továbbra is nagyon zavart, hogy a költő soha sehol nem írta le a magyar filozófus nevét. Mígnem az újonnan előkerült anyagban találtam egy feljegyzést Pauler *Aristoteles* című könyvecskéjéről” (Tverdota 2008: 225.).

¹¹ Tverdota 2008: 224., Veres 2018: 53.

¹² Ebben az időszakban a költő kritikákat, műbírálókat is írt, melyekben művészetbölcseletének bizonyos elemeit is kifejtette, a legfontosabb ilyen írások az „Ady vízió”, „Az Istenek halnak, az Ember él” és a „Magyar Mű és Labanc Szemle” (*JATC*: 151–170., 215–236., 237–255.).

¹³ A *JAÖTC* szerkesztői az írások születését 1930. szeptember–októberre teszik (*JAÖTC*: 209. skk.).

¹⁴ „Szemléleten természetesen intuitio értendő. Lényegszemléletnek nevezünk szükségtelen, hiszen mindig és mindenkor lényegeket szemlélünk. E szemlélet Husserl phaenomenológiájának ideatio fogalmától sem különbözik másban, minthogy ez utóbbi ésszel feldolgozott szemlélet, tehát a tudomány számára hozzá nem férhető egyedi lényegeket szemlélete helyén a tárgynak a tárgyak egyediségétől megfosztott, azaz nem valóságos, hanem eszmei szemléletét jelenti” (*JATC*: 79.).

¹⁵ Vágó 1978: 63. skk., később részletesen foglalkozunk e beszélgetéssel.

¹⁶ „Sok évvel később a Belvárosi Kávéházban beszélgettünk megint négyesben. Ezúttal Heidegger-ről volt szó, aki szerint a félelmi érzéseken, a szorongáson keresztül értjük meg, hogy mi a Semmi, és csak azon keresztül azt, hogy mi a Valami” (Vágó 1978: 75.).

¹⁷ Más kérdés, hogy található-e párhuzamok ezen írások és Heidegger, illetve Gadamer filozófiája között. Fehér M. István kismonográfiájában meggyőzően mutatja be ezeket a párhuzamokat (Fehér 2003), Fehér azonban nem feltételez hatásösszefüggést: „Heidegger *Lét és idője* 1927-ben megjelent ugyan, nincs tudomásom azonban arról, hogy esztétikai fogalmazványai papírra vetésének időszakában József Attila közvetlen vagy közvetett ismerhette volna, vagy hogy bármilyen lényegi hatást gyakorolt volna rá” (Fehér 2003: 145.).

olvasta volna Heidegger művét, sőt arra sem, hogy magáról Heideggerről tudott volna” (Lengyel 2005: 59.). Ennek ellenére Lengyel két úton is próbálja valószínűsíteni, hogy a költő mégiscsak olvasott valamennyit a *Sein und Zeit*ből, vagy legalábbis hallott róla szóló beszélgetéseket.

Az egyik út a filozófiai elemzése: felfigyel ugyanis arra, hogy ezekben az években az önlét fogalma fontos helyeken fordul elő József Attila teoretikus írásaiban. Lengyel meggyőzően próbálja megmutatni, hogy Heidegger *Selbstsein* fogalmából indult ki a költő, amikor például a következőket írja: „az egzisztenciába önlétén kívül önnemléte is belefér, de nemcsak hogy belefér, de ellentett tények nélkül nem is volna sem valóságos sem pedig elgondolt, hiszen az egzisztencia a szintézisek szintézise” (JATC: 103.). Feltűnő a párhuzam azzal, ahogy Heidegger a *Sein und Zeit* negyedik paragrafusában az egzisztencia fogalmát meghatározza: „Az ittlét mindig egzisztenciájából, önmagának abból a lehetőségből érti meg magát, hogy önmaga vagy ne önmaga legyen” (SZ: 12., magyarul: 28.).

A másik út pedig annak a lehetőségnek a feltárása, hogy miként találkozhatott József Attila a kötettel. „Heidegger műve, mint ismeretes, 1927 tavaszán jelent meg, példányai hamar Budapesten, sőt Pécsen is felbukkantak” (Lengyel 2005: 58.). A költő pedig Mannheimtól hallhatott Heideggerről és művéről. „Amikor ugyanis 1928 őszén Mannheim és József Attila Budapesten találkoztak, tudjuk, hogy filozófiáról is beszélgettek. Jaspersszel kapcsolatban vitájuk is támadt. Valószínű tehát, hogy ekkor a sikeres Mannheim másik ellenfeléről, a nagy hírű Heideggerről, s annak fő művéről, a *Lét és idő*ről is szó esett közöttük. Annyi mindenképpen bizonyos: a Vágó család és baráti köre, Mannheim révén, ekkoriban, 1928 őszén már értesült Heidegger művéről és ismerte Mannheimnek e művel szembeni vélekedését is” (uo. 67.).

A fenomenológiai redukció és József Attila művészetfelfogása

Az összefüggések megmutatása érdekében mindenekelőtt a fenomenológiai redukció értelmét szükséges röviden vázolni. Az Edmund Husserl nevéhez köthető módszertani eljárás a fenomenológiai gondolkodás legfőbb eleme. József Attila elsősorban Husserl, esetleg Heidegger elképzeléseiről hallhatott, olvashatott, emiatt a következőkben a redukció fogalmának olyan lényegre törő megfogalmazásából indulok ki, melyben Heidegger a husserli fogalomról éppúgy számot ad, mint a saját átértelmezéséről.

E meghatározás 1927-ben egy egyetemi előadáson hangzott el Freiburgban: „*Husserl* számára a fenomenológiai redukció [...] a fenomenológiai pillantás visszavezetésének módszere a dolgok és személyek világába beleélő ember természetes beállítódásától a transzcendentális tudati életre [...]. *Számunkra* a fenomenológiai redukció a fenomenológiai pillantás visszavezetése a létező bárhogyan meghatározott felfogásáról a létező létnek megértésére” (GA 24: 29., magyarul: 34.). E meghatározásról ebben a formában nyilvánvalóan nem lehetett tudomása a költőnek, de itt a fenomenológiai redukció olyan tömör értelmezésére van szükségünk, mely hasonló közvetítőkön keresztül eljuthatott a költőhöz.

A fenomenológiai redukció fő értelme tehát „a pillantás visszavezetése”; a kérdés már csak az, hogy *honnán* és *hová* történik ez a visszavezetés. A honnan nem más, mint az, ami tapasztalatunk számára közvetlenül adódik, Husserl kifejezésével a természetes beállítódásunk által fölfogott világ. A visszavezetés *hová*-ja pedig az az értelem, amely a közvetlenül adódó tapasztalat egységét, belső összefüggését konstituálja. A redukzív eljárást alkalmazó filozófus két fontos előfeltevéssel dolgozik.

1. Az, amit közvetlenül tapasztalunk, alkalmatlan arra, hogy bepillantást nyújtson a világunk belső értelmébe, sőt inkább eltakarja azt.

2. Ugyanakkor létezik ilyen belső értelem, amely a tapasztalat összefüggéseit konstitúálja, ennek a belső értelemnek a felmutatása a fenomenológia legfőbb feladata.

Husserl és Heidegger egyik legkiválóbb értelmezőjének, Klaus Heldnek a szavaival: „A természetes beállítottságban a világ mint univerzális horizont nem válik témává. A fenomenológia nem más, mint ennek az atematikusságnak a felfedezése. [...] Az univerzális horizont [...] szükségképpen feledésbe megy, mivel a tárgyi érdeklődés a különvilágokhoz béklyózza az intencionális tudatot. [...] Az epoché a régi tárgyi érdeklődést így csak újjal cseréli föl. A természetes beállítottságban bennünket érdeklő tárgyak helyére új tárgy lép: »a világ mint univerzális horizont«” (Held 1991: 61.). Vagyis a fenomenológia célja az ember szemléletét kiragadni a természetes beállítódásból, mely az egyes tárgyakra, témákra koncentrálna, s eljuttatni azt a világhoz mint univerzális horizonthoz.

A fenomenológiai redukció e fogalmának perspektívájából nézzük most Vágó Márta leírását Kecskeméti Pál és József Attila beszélgetéséről: „Pali szerint a *fenomenológiában* mutatkozik meg elsősorban ugyanaz a törekvés, ami a görög bölcsek epoché gyakorlásában megnyilvánult. Erre nagy vita indult meg, Attila is, Gyuri is hallottak, olvastak valamely keveset fenomenológiáról, a transzcendentális részét elvetették” (Vágó 1978: 63.). Miután Kecskeméti Pál részletesen ismertette Husserl fenomenológiáját, különös tekintettel a zárójelbe tételre és a redukcióra, szóba került a költészet is. „Pali szerint a költői intuíciónak az a fajtája, melyet Attila „űz”, nem hasonlítható az intencionált és egy bizonyos határolt („bracketed”) tudományos lényegszemlélethez. Attila, a meglepő gondolatársítások és sűrítések akkor még kezdő mestere, most már hevesen vitatkozott. – Lehet – mondta Pali –, hogy új, lényeges összefüggéseket villantasz fel, de az más. Ne keverj össze dolgokat – fűzte hozzá ingerülten. – Az ember redukál is, tágít is – mondta Attila [...] miért ne lehetne kis és nagy távlatban szemlélt dolgokat összekeverni, összekapcsolni?” (Vágó 1978: 64. sk.)¹⁸

Vajon joggal állította-e József Attila, hogy a fenomenológiai redukció és a költői ihlet rokonítható?

József Attila művészetbölcseletének középponti kategóriájává tette az ihlet fogalmát, de kit tekint a költő az ihlet alanyának? E tekintetben éles határvonalat húzhatunk a marxista-kommunista fordulat előtti, 1928–29-es szövegek és az 1930 őszen született az „Irodalom és szocializmus” című előadás és tanulmánytervezet között. Míg az 1928–29-es írásokban, ezentúl *A művészet metafizikájában* az ihlet alanya az egzisztencia,¹⁹ addig az „Irodalom és szocializmus” szövegeiben már kollektív alanyiságról beszélhetünk.²⁰ Ahogy az egész értelmezés során, *A művészet metafizikáját* vesszük kiinduló szövegnek.

József Attila Croce filozófiájára támaszkodva²¹ és attól elrugaszkodva²² az egzisztencia három fő szellemi, megismerő tevékenységét ismeri el: 1. az intuíciónak, 2.

¹⁸ Jellemzőnek tekinthető az a mód, ahogy József Attila reagált a fenomenológiára, azonnal kreatív módon beemelte a saját gondolatai közé, s feltette a kérdést, hogy a költői tevékenységet nem lehet-e jobban megérteni a redukció bevonásával. „Az ember redukál is, tágít is” – mondja, vagyis a redukció és valamiféle szintézis egybekapcsolását látja bele a költői ihletbe.

¹⁹ Vö. *JATC*: 123–127.

²⁰ „Amit tehát versben írok le, annak társadalmi és egyetemes jelentősége kell hogy legyen, annak társadalmi értelme van. Egyszóval a *művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi.*” (*JAÖTC*: 129.).

²¹ Croce hatásáról vö. például Tverdota 1995: 48–90., Fehér 2003: 99. skk., Miklós 1988: 248–257.

²² Az ihlet fogalmának bevonásával József Attila túl is lép Croce intuicionista esztétikáján. „A koncepció kidolgozása során, bármilyen erősen támaszkodott is egy sor kérdésben Benedetto Croce-éra, olyan új gondolati viszontagságokat támasztott ön maga számára az ihlet fogalmának az intuíciónak és a spekulációnak közé történt beékelése révén, melyekből csakis egy eredeti rendszer megalakításával kerülhetett ki győztesen” (Tverdota 1995: 71.).

a fogalmi megismerést és 3. a művészi alkotást, az ihletet.²³ Ezek közül a szemlélet passzív jellegű, míg a fogalmi, teoretikus megismerés és a művészi alkotás aktív természetű megismerési mód.²⁴ A költő úgy fogalmaz, hogy ezek hárman „maga az egzisztencia”, vagyis alapvető létmódokról beszélhetünk: az emberi egzisztencia²⁵ ezeken a módokon egzisztál.

Az egzisztencia dinamikus struktúra, amely szintézisek révén fejlődik, gazdagodik, például „a gondolkodók az igaz lényeket keresik és állítják, azaz minőségileg gazdagabbá teszik az egzisztenciát azáltal, hogy szintézishez juttatják és e szintézissel alapot nyújtanak arra, hogy az egzisztencia sajátos bontó tevékenysége növelje magát az egzisztenciát az újabb, teljesebb szintézisig” (JATC: 84.).²⁶ A szintetizáló tevékenység következtében az egzisztencia létebe nemcsak önléte, hanem önnemléte is beletartozik (vö. JATC: 103.). Az egzisztencia túlnyúlik önmagán, önnemléte is hozzá tartozik, vagyis az egzisztencia kitett az önelvesztésnek, s ebben a labilis helyzetében újabb és újabb integrációkra, szintézisekre van szüksége ahhoz, hogy egzisztenciaként tovább létezhesen.

Az egzisztenciát még egy – József Attila metafizikája szempontjából kulcsfontosságú – mozzanat jellemzi: „Ha pedig végiggondoljuk, hogy a gondolat és a szemlélet egyként az egész egzisztenciát jelentik, habár más és más formában, úgy azt látjuk, hogy világhiány van az egzisztenciában, amely világhiány a legcsekélyebb gondjárt sem okozza a valóságelemekkel kielégülő intuíciónak, de a fogalomnak sem, hiszen a fogalom megelőlszik annyival, hogy számára világ mint viszony álljon fel” (JATC: 125.).

Hogy a világhiány fogalmát értelmezhesük, először József Attila világ-fogalmát kell tisztáznunk. Ugyanebben a fejezetben, az úgynevezett hosszú fogalmazvány utolsó, „Ihlet és világhiány” címet viselő részében így ír a világról: „a világ a valóság különös lényegeinek egyetemes lényege” (JATC: 124.). E megfogalmazás értelmezésekor a más helyeken használt világegész fogalmát is tekintetbe kell vennünk.²⁷ Ezek alapján világos, hogy a költő megkülönbözteti a valóságelemek sokaságát és e valóságelemek lényegeit, értelemait összekapcsoló összefüggést. E megkülönböztetés a fenomenológiában bevett gyakorlat, Heidegger a *Lét és időben* megkülönbözteti a világot mint „a létezők összességét” (SZ: 64., magyarul: 84.) a saját világfogalmától, melyet „a világiság ontológiai-egzisztenciális fogalmá”-nak nevez (SZ: 65., magyarul: 85.), amely az egyes létezők *értelmeinek összefüggését* jelenti.

A világ mint „a valóság különös lényegeinek egyetemes lényege” József Attilánál közvetlenül nem hozzáférhető az egzisztencia számára. A szemlélet számára azért nem, mert az egyes tárgyak szemlélete mintegy eltakarja előlünk a mögötte rejlő értelmet, és a fogalmi megismerést se tartja alkalmasnak arra, hogy e rejtőzködő világösszefüggést megragadja. Amint írja: „a fogalom mindig viszonyt jelöl, a világ mint olyan nincs a gondolat, a fogalom számára sem, a fogalom számára a világ mint viszony van” (JATC: 124.).

A világhiány az egzisztencia osztályrésze és tapasztalata, és azt jelenti, hogy az egzisztencia nélküli és ugyanakkor szomjazza a *végső értelmeket* a létezéséhez. A szemléleti valóságról lepattan ez a fajta törekvése,²⁸ a fogalmi redukzív gondolkodás inkább csak az egyes

²³ „Az egzisztenciában tehát nem mint eddig gondoltuk, két, hanem három szellemiség van: a szemlélet, a gondolat és az ihlet” (JATC: 123. sk.). „Azt állítjuk, hogy a szemléleten s a gondolaton kívül a megismerésnek egy harmadik módja is megadatott számunkra és ez a művészi megismerés, melyet ihletnek nevezhetünk” (JATC: 37.).

²⁴ „[A] fogalom és ihlet cselekvőségek, a szemlélet történet, ahol a fogalom, az ihlet és a szemlélet maga az egzisztencia, illetőleg annak három alakja” (JATC: 123.).

²⁵ Az egzisztenciafogalom előtérbe kerüléséről és jelentőségéről lásd Németh G. 1982: 24. skk., Lengyel 2005: 31–52.

²⁶ Hasonló gondolatot fejteget a költő 1928. dec. 15-én kelt levelében Vágó Mártának önmagára vonatkoztatottan (Vágó 1978: 185.).

²⁷ Vö. JATC: 217, JAÖTC: 111. skk.

²⁸ Az „Irodalom és szocializmus” megfogalmazásában: „Szemléletünk számára csak a világegész mozzanatai adottak – a mozzanatok elnyelik szemléletünk elől az egészet, melyet azonban éppen

lényegeket tárja fel számára, így kielégületlenül hagyja a törekvését, hogy a világot mint egészet megragadhassa.²⁹ Az egzisztencia fogalmának eltűnésével a világhiány fogalma is eltűnik, az ihlet alanya kollektív természetűvé válik, a nemzet és a társadalom lép be ilyen kollektívumként, jól tükrözve a költő politikai helykeresését.

Az ihlet, vagyis az a szellemiség, mely műalkotásokat hoz létre, az e világhiányból származó értelemzomjait próbálja meg kielégíteni azzal, hogy olyan szemléleti egészet konstruál, amely a világegész értelmét jeleníti meg. E konstrukció első lépése, hogy az ihlet anyagot keres magának, kiválaszt egy valóságelemet, melyet értelmi egésszé növeszt. „Az ihlet tehát megragad egy valóságelemet, a többiek elé teszi és ezzel az egyetlen valóságelemmel eltakarja az egész valóságot az egzisztencia elől, mint a teli hold a napot a szemünk elől: az ihlet a világ valóságának teljes fogyatkozása” (JATC: 91.).

A konstrukció tehát tartalmaz egy redukciós lépést is, melyet a költő párhuzamba állít a fogalom létrehozásában működő redukcióval: „a fogalom: elvonás. Ha ez helyes, úgy nem tudunk különbséget tenni ihlet és fogalom között, legalábbis ezen az úton nem, hiszen ha a ki nem mondott fogalom elvonás, úgy a művészet előtti ihlet is az” (JATC: 99.). A fogalom mint lényegmegragadás a valóságot redukálja, eltünteti a maga esetleges mi-voltában,³⁰ az ihlet is eltünteti a valóság túlnyomó részét, amennyiben kiválaszt egy valóságelemet, s azzal eltakarja, redukálja az összes többit.

A művészi redukció azonban szelídebb, mint a fogalmi. „Az ihlet nem áll szemben a valósággal, hanem maga mögé kényszeríti azt és mint teljesvalóságnyivá nőtt valóságelem a többi meg nem nőtt valóságelemet elfödi, eltakarja, mint kotlóstyúk a csibéit” (JATC: 105.). A redukció után is megmarad a művészi ténykedés a valóság talaján, s a kiválasztott valóságelemet formálja át oly módon, hogy a világ értelmi összefüggése szemléletileg befogadhatóvá váljon. Az ihlet határolt végtelent hoz létre,³¹ a szemléletileg megjelenített értelem-összefüggések zárt egésszé illesztésével. Például az idővel kapcsolatban így fogalmaz József Attila: „Az ihlet nem semmisíti meg az időt, hanem megszelidíti, értelmes végtelenséget alkot” (JATC: 106.).

A Kecskeméti testvérekkel folytatott vita most pontosabban értelmezhető. A fenomenológiai redukció és a költői ihlet lehetséges kapcsolatáról mondta akkor József Attila: „Az ember redukál is, tágít is – mondta Attila [...] miért ne lehetne kis és nagy távlatban szemlélt dolgokat összekeverni, összekapcsolni?” (Vágó 1978: 65.) A redukció, a zárójelbe tétel a világ maradék részére vonatkozik, sőt a felhasznált valóságelem hétköznapi léte is zárójelbe kerül. Viszont ezzel nincs vége a folyamatnak, hiszen e valóságelemet mű-egésszé tágítja az alkotó, s ezzel szükségszerűen kapcsolódik össze a kis távlatban szemlélt valóság rész a műbe zárt értelemegésszel.

Az „Irodalom és szocializmus”-ban így fogalmaz a költő: „a világegész azonban nem szemléleti. Tehát azt tételezem, hogy a művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtése egy végső szemléleti egésznek” (JAÖCT: 141.). E tanulmányban és előadásban még nagyobb hangsúlyt kap az, hogy a műalkotás értelemegészként működik a maga szemléletes formájában. „A műalkotás nemcsak szemléleti helyettese a

a mozzanatok alapján értelmünk állít” (JAÖCT: 141.).

²⁹ A költő a világegész filozófiai megragadását természetesen nem zárja ki: „noha minden egyes dologban rábukkanunk a lélekre, a dolgok egyetemének lelke mégis elsikkad előlünk. Hiszen a dolgok egyetemét nem szemlélhetjük közvetlenül, mint teszem azt egy cseresznyefát, hanem legföljebb elmélkedhetünk róla” (JATC: 216.). A világegész gondolati elérésének mikéntje mindazonáltal József Attila számára nem volt égető kérdés, a művészet metafizikája számára a műalkotás által történő megragadás volt perdöntő.

³⁰ „[A] fogalom gyilkosság aminthogy meg is öli a valóságot, hogy örökséghez jusson az igazság” (JATC: 99. sk.).

³¹ „A fogalom időtlen örökkévalóságával szemben az ihlet határolt végtelenség” (JATC: 106.).

világnak, hanem egyben *értelmes világ is*” (JAÖCT: 143.). Emiatt mondja azt a költő, hogy „*a mű világának minden pontja archimédeszi pont*” (JAÖCT: 141. sk.). Ne felejtjük el, hogy a műalkotás e koncepció szerint megismerés, vagyis az igazságról szól, az a jó műalkotás, amely igaz. A műalkotás akkor és annyiban igaz, ha és amennyiben a mű szemléleti összefüggése az adott történeti világ értelmi összefüggését jelenti. A szemléletileg kiemelt pontok ennnyiben nem esetlegesek, az egyik már hozza a többi, csak akkor tudják az értelmeiket láthatóvá tenni.

Akár az egzisztenciáról, akár a nemzetről,³² akár a társadalomról³³ van szó, a műalkotás kulcsszerepe abban áll, hogy értelmet ad, szemléletileg megragadható módon képes egészesen értelmeiket közvetíteni, képes „az elrejtőző világegész” (JAÖTC: 145.) felmutatására. Annak ellenére, hogy világhiányról csak az egzisztencia vonatkozásában beszélt, úgy vélem, hogy a művészet jelentőségét mégiscsak ez adja József Attila számára: az értelemvesztés ellensúlyozásaként értette a művészetet. Végső értelmeik befogadása, elsajátítása nélkül nemcsak az egzisztencia, hanem a nemzet, illetve társadalom sem képes valódi életet élni.³⁴ Innen lehet érteni azt a sokat idézett mondatot, hogy „[n]em szükséges, hogy én írjak verset, de úgy látszik szükséges, hogy vers írassék, különben *meggörcsülne a világ gyémánttengelye*” (JAÖTC: 125.).

A költői szó fenomenológiája

A költői szó József Attila-i elméletének – Tverdota György kutatásai szerint – sok lehetséges forrása van, Kosztolányi elgondolásaitól³⁵ kezdve Karl Vossler nyelvészeti iskoláján,³⁶ továbbá pszichoanalitikus etnológiai kutatásokon³⁷ keresztül gyermekkori élményekig.³⁸ A fenomenológia mint forrás sem Tverdótánál,³⁹ sem másnál nem merült fel legjobb tudomásom szerint. Pedig éppen ezt szeretném állítani: gyanúm szerint a *Lét és idő* nyelvfenomenológiai gondolatmenetei valamilyen módon eljuthattak a költőhöz a húszas évek végén,⁴⁰ más magyarázatot ugyanis nehezen tudok találni arra a mély strukturális hasonlóságra, amely József Attila elmélete és a beszéd és nyelv *Lét és idő*ben kifejtett fenomenológiája között áll fenn.⁴¹

Heidegger a hagyományos metafizikai gondolkodás kritikájaként a következőket írja: „A filozófiai vizsgálódás számára a logosz maga is létező, és az antik ontológia orientációjának megfelelően meglevő [ein Vorhandenes]. Mindenekelőtt meglevőkként, azaz dolgokként lelhetőek fel a szavak, valamint a szavak azon egymásutánja, melyben a logosz

³² „Itt leszögezhetjük és pontos és tiszta filozófiai tartalommal telíthetjük meg a nemzet fogalmát, mert a nemzet eszerint: közös ihlet” (JATC: 133.). „A nemzet közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs” (JATC: 170.)

³³ Vö. JAÖCT: 109. 129., 368.

³⁴ Érdemes hosszabban idézni a költő Babits-tanulmányából: „A képzelet addig csapongott kép után a képtelenségben, míg meg nem teremtette a mithoszokat. A lélek pedig e legnagyobb szükség okából átlényegül ihletté, amely a szemlélhetetlen világegész helyébe szemlélhető műegészet alkot. *Műalkotáson kívül egészet soha nem szemlélünk*” (JATC: 217.).

³⁵ Tverdota 1986: 176. skk.

³⁶ Tverdota 1986:184. skk.,

³⁷ Tverdota 1992: 419.

³⁸ Tverdota 1992: 411. skk.

³⁹ Tverdota inkább erősen szkeptikus Heidegger hatásával kapcsolatban (vö. Tverdota 2006: 1250.).

⁴⁰ Ha nem is olvasta a könyvet, különösen az egészet, még könnyen elképzelhető, hogy főbb gondolatairól a Kecskeméti testvérek beszámoltak neki.

⁴¹ A Lengyel András által kidolgozott – korábban már ismertetett – párhuzamok is ezt a feltételezést erősítik.

kifejeződik” (SZ: 159., magyarul: 189.).⁴² A „meglevő szó”, amely a mindennapi szóhasználatban és gondolkodásban is meghatározó szerepet játszik. A nivellált hétköznapi gondolkodás a nyilvános értelmezettségek (öffentliche Ausgelegtheit) szintjén mozog, itt a szavak már nem rendelkeznek az eredeti megnevező erejükkel, egyfajta páncélként rögzítik a hétköznapi gondolkodást.

Heidegger célja a meglevő szavak és nyelv mögött rejlő eredeti teljesítmény feltárása, s annak filozófiai és egzisztenciális mozgósítása. E stratégia részeként megkülönbözteti a beszédet és a nyelvet, s abból indul ki, hogy a beszéd (Rede) eredetibb, mint a nyelv (Sprache). A létrejöttet, a nyelvet annak létrejöttéből, abból az egzisztenciális történelemből próbálja megérteni, amely révén az emberi ittlét nyelvileg artikulálja magát.⁴³ A nyelv az emberi tapasztalat artikulációját konzerválja, s ennyiben a nyelv az eredeti aktivitáshoz képest levezetett jellegű. A nyelv létmódjában benne rejlik a torzulás lehetősége. Például a filozófia nyelve is a tapasztalat olyan korábbi korokban érvényes artikulációit megőrizheti, amely a jelenben sokszor inkább akadályozza, mintsem segíti az eredeti filozófiai gondolkodást.

„A beszéd az ittlét érthetőségének artikulációja [...]. A világban-való-lét hangolt érthetősége beszédként nyilatkozik meg. Az érthetőség jelentésegesze szóhoz jut (kommt zu Wort). A jelentések szavakban öltenek testet. Nem pedig szódolgokat látjuk el jelentéssel” (SZ: 161., magyarul: 191. sk.). A szó az eredeti beszédben még nem válik dologgá, hanem mintegy keletkezésben van, úgy képes az emberi létezés érthetőségét szóhoz juttatni, kimondani. A beszédnek ennyiben „együttal önkimondás jellege van. Amikor az ittlét beszél, kimondja magát [...]”. E szókeresés, szótalálás, szóhoz juttatás az egzisztencia legmélyebb ügye, hiszen ezáltal tudja magát megfogalmazni, az általa megértett világot maga számára artikulálni. Heidegger a költészet eredetét is itt véli megtalálni. A *Lét és időben* még csak egy mondatban jelzi azt az irányt, melyet később⁴⁴ be fog járni: „az egzisztencia feltárása a »költői« beszéd saját céljává (eigenes Ziel der »dichtenden« Rede) válhat” (SZ: 162., magyarul: 193.). *A költői beszéd Heidegger értelmezésében a keletkező szó eredetiségével tárja föl az egzisztencia belső világát.*

Mint jól ismert, József Attila is különbséget tesz a keletkező és a meglevő szó között. Csak a keletkező szót tartja műalkotásnak, míg a meglevőt nem. Érdemes itt a költőt hosszabban idéznünk: „a szó önmagában is műalkotás, hiszen a szó a műalkotás legkisebb eleme. Másfelől azonban a szó szemlélet, a műalkotás pedig fejtegetéseink szerint nem az. Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy a szó tulajdonképpen csak mint *használt szó*, tehát mint

⁴² Az „ein Vorhandenes” kifejezésre a magyar Heidegger-fordítások és a szakirodalom két kifejezést is használ: a kéznéllevő és a meglévő. Magam részéről a meglévő kifejezést használom, s ha a feltételezésem helytálló, akkor József Attila (vagy Kecskeméti Pál) is így fordította a német kifejezést, amikor a meglévő szó kifejezést használta.

⁴³ Heidegger egyik értelmezője, von Herrmann így fogalmazza ezt meg: „»Nyelv« a megszólaltatás (Verlautbarung) terminológiai megnevezése. »Beszéd« a megszólaltatott nyelv egzisztenciális lényege, amelyből a megszólaltatott nyelvet meg kell ragadni” (Herrmann 1985: 100.).

⁴⁴ Például *A műalkotás eredetében* (1936) Heidegger így ír: „a nyelv elsőként nevezi meg a létezőt, csak a megnevezés juttathatja szóhoz és jelenítheti meg azt. [...] A kivetítő mondás költészet: a világ és a föld mondása [...]. A mindenkori nyelv ama mondás megtörténe, melyben egy népnek történetileg kibomlik világa [...]. Maga a nyelv lényegi értelemben költészet” (GA 5: 61. sk., magyarul: 58.). Figyelemre méltó, hogy amikor Heidegger kibontja a *Lét és időben* csak jelzett irányt, milyen mértékben rokon gondolatokat fejt ki, mint József Attila pár évvel korábban. Miklós Tamás írja a már hivatkozott könyvében: „József Attila harmincas évek első felében kierielt művészet-metafizikája és Heidegger 35–36-os előadásaiból írt *A műalkotás eredete* c. híres esszéje között szembeötlően erős gondolati párhuzamok adódnak” (Miklós 1988: 279.). Az irodalomtörténetesek cáfolták Miklós Tamás kronológiáját és ezzel József Attilának azt a gondolkodói fejlődéstörténetét is, melyet Miklós e kronológiára épített, viszont a mély gondolati párhuzam ettől függetlenül fennáll, s magyarázatot igényel.

meglevő szó szemlélet. [...] ha a szó műalkotás, a használt, meglevő szó pedig nem az, akkor nyilvánvaló, hogy a *nem meglevő szó műalkotás*. Minthogy pedig kifejezésünk szerint nem meglevőről és mégis szóról beszélünk – a *keletkező* szót kell értenünk rajta. Vagyis a szó a *használatban szemlélet, keletkezésében pedig műalkotás*. Így a szó a *műalkotásban saját keletkezésének szerepét játssza*” (JAÖTC: 144. sk.).

Nem túlzás azt állítani, hogy József Attila elgondolása rendkívüli hasonlóságot mutat a *Lét és időben* kifejtett koncepcióval. A költő az „Ady vízióban” is hangsúlyozza, hogy „a költemény nem intuíció, minden használt szó pedig az, nyilvánvaló, hogy a szó keletkezésakor volt költemény. [...] A költemény pedig, minthogy a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza mint esetleg a zsák, nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvárázs*” (JATC: 166–168.). A használt vagy meglevő szó a közösségi használat révén nivellált jelentések hordozója, alkalmatlan arra, hogy az eredeti értelmeket közvetítse. A költői erőfeszítés abban áll, hogy a szavak eredeti erejét visszaadja, keletkezésükben láttassa e szavakat, s ezáltal a dolgok mögött rejlő világégszt szólaltassa meg. Heidegger a filozófiának tulajdonít ezzel párhuzamos szerepet: „elvégre a filozófia feladata mégiscsak az, hogy a *legelemibb szavak erejét*, amelyekkel az ittlét kifejezi magát, megvédje attól, hogy a közönséges értelem az érthetlenségig nivellálja azokat, ami azután a maga részéről látszatproblémák forrásává lesz” (SZ: 220., magyarul: 256.).

*

József Attila gondolkodói alkatát, habitusát sok perspektívából lehet megközelíteni,⁴⁵ az egyik kérdés, hogy mennyire tekinthetjük eklektikusnak a gondolkodását, illetve van-e olyan rejtett vagy transzparens vezérszólam, amelynek mentén értelmesen rekonstruálható a költő egy-egy korszakának a gondolatvilága. A harmincas évek elejétől kezdődő és József Attila haláláig tartó időszakot a marxizmus és a freudizmus együttes hatása világosan átlátható módon határozza meg.⁴⁶ A kérdés viszont az, hogy az 1928–29-es időszakot, vagyis *A művészet metafizikája* megírásának néhány lázas évet meghatározza-e valamely filozófiai szemléletmód.

E kérdésre e tanulmány nem tud kész választ adni, viszont megpróbálja jelezni a válasz lehetséges irányát. A költő rendkívül széles palettáról gyűjtött be gondolatokat, fogalmakat, szemléletmódokat; ezekből az elemekből építette fel gondolati világát. Ez a szembetűnő eklekticizmus eltéríthet bennünket attól, hogy József Attila művészetfilozófiájának rekonstrukciója során egységes értelmeket keressünk.⁴⁷ Úgy gondolom azonban, hogy ha megtaláljuk a megfelelő kérdésirányt, akkor esélye lehet az egységes értelemösszefüggéseket feltáró rekonstrukciónak. A fenomenológiai perspektíva esetleg képezhet egy ilyen vezérfonalat, melynek mentén a különböző helyről származó gondolatok megkapják a helyüket, illetve e művészetfilozófia belső feszültségei, ellentmondásai is láthatóbbá válhatnak.

E feltételezésemet a fenti vizsgálatokra alapozom, melyek szerint József Attila művészet-metafizikájának két legfontosabb mozzanata esetében mély, strukturális párhuzamot találtunk a fenomenológiával.

⁴⁵ Vö. például Lengyel 1995, Lengyel 2005: 31. skk., 53. skk., Lengyel 2018, Tverdota 1987: 9–27., Tverdota 2008, Tverdota 2018: 23., 26–29., Szívós 1995, Fehér 2003.

⁴⁶ A bőséges szakirodalomból lásd Tverdota 2018: 29–45., Lengyel 2005: 194–233., N. Horváth 2006: 126–155., Erős 1992. A költő marxista korszakának további tagolásáról lásd Veres 2018: 54. skk.

⁴⁷ Tverdota György nemrégiben meg is fogalmazta hiányérzetét József Attila gondolati munkássága átfogó értelmezésének elmaradása miatt: „az összképnek van egy tartománya, amely mindmáig ijesztően gyenge és kezdetleges, mivel hiányos és töredékes kidolgozottság állapotában stagnál. József Attila gondolkodói arcéle hiányzik a portréről” (Tverdota 2018: 23.).

1. A fenomenológiai redukció értelme igen szoros egyezést mutat a műalkotásokat létrehozó ihlettel, az egzisztencia egyik szellemiségével, megismerési módjával. Vágó Márta visszaemlékezése szerint maga József Attila állította, hogy az ihlet lényegi eleme rokonítható a fenomenológiai redukcióval.

2. A költői szó József Attila-i elmélete is meghökkentő egyezést mutat a beszéd és nyelv heideggeri fenomenológiájával. A meglevő és keletkező szó közötti különbségtetés, a költői beszéd összekapcsolása a keletkező szó eredetiségével, megnevező erejével, olyan szoros egyezéseket jelentenek, melyeket tényleges hatásösszefüggés nélkül nehéz elképzelni.

Mivel ezek a strukturális hasonlóságok a József Attila-i művészetmetafizika gondolati alapköveit érintik, esély kínálkozhat arra, hogy a fenomenológiai-hermeneutikai szemléletmód e művészetfilozófia rekonstrukciójának szervező középpontjává váljon.

Irodalomjegyzék

- Bodor Béla 2003: „A bölcsélet költészete (József Attila rejtett 'metafizikájáról')” *Holmi* 15. évf. 6. sz., 785–804.
- Erős Ferenc 1992: „Freudomarxista” volt-e József Attila, in: „miért fáj ma is?” *Az ismeretlen József Attila*, Balassi Kiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 259–293.
- Fehér M. István 2003: *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája*, Kalligram, Pozsony
- Fejtő Ferenc 2005: *József Attila, az útmutató*, Papyrusz Book Könyvkiadó, Budapest
- Heidegger, Martin 1975: *Die Grundprobleme der Phänomenologie*, hrsg. von F.-W. von Herrmann, Klostermann, Frankfurt am Main, 2001, magyarul: *A fenomenológia alapproblémái*, Osiris/Gond-Cura Alapítvány, Budapest, (ford. Demkó Sándor) (röv.: GA 24)
- Heidegger, Martin 1993: *Sein und Zeit*, Niemeyer, Tübingen, magyarul: *Lét és idő*, Osiris, Budapest, 2001 (ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István) (röv.: SZ)
- Heidegger, Martin 1977: *Holzwege*, hrsg. von F.-W. von Herrmann, Klostermann, Frankfurt am Main, magyarul: *Rejtektutak*, Osiris, Budapest, 2006 (ford. Ábrahám Zoltán, Bacsó Béla, Czeglédi András, Kocziszky Éva, Pálfalusi Zsolt, Schein Gábor) (röv.: GA 5)
- Held, Klaus 1991: A világ végtelensége és végeessége, *Utak és tévtutak*, szerk.: Fehér M. István, Atlantisz, Budapest, 59–72. (ford. Farkas János László)
- Herrmann, Friedrich-Wilhelm von 1985: *Subjekt und Dasein*, Klostermann, Frankfurt am Main
- Hévizi Ottó 2019: Az igazságról, amely „nincs és igaz”, *Jelenkor*, 62. évf. 4. sz., 431–444.
- Horváth Iván 1989: Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 93. évf., 1–2., 113–117.
- József Attila *Válogatott levelezése*, (sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976
- József Attila *Tanulmányok és cikkek 1923–1930 Szövegek*, Közzéteszi Horváth Iván vezetésével Barta András, Golden Dániel, Hegedűs Orsolya, Kis Zsuzsanna, Serény Zsuzsanna, Osiris, Budapest 1995 (röv.: JATC)
- József Attila *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937 I–II.* (szerk. Tverdota György és Veres András), József Attila Társaság, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2018 (röv.: JAÖTC)
- Lengyel András 1989: Miklós Tamás: József Attila metafizikája. *Irodalomtörténet*, 1. sz., 175–183.
- Lengyel András 1995: Az „elrejtőzött világegész” keresése. József Attila gondolkodói alkatáról, *Forrás*, 4. sz., április, 53–77.

- Lengyel András 2005: „...gondja kél a gondolatban”. *Az értekező József Attiláról*, Tiszatáj, Szeged
- Lengyel András 2008: *József Attiláról. Életrajzi „aprólék”*, Bába Kiadó, Szeged
- Lengyel András 2018: „Az értekező József Attiláról”, *Jelenkor*, 61. évf. 11. sz., 1242–1258.
- Miklós Tamás 1988: *József Attila metafizikája*, Magvető Kiadó, Budapest
- Németh G. Béla 1982: *7 kísérlet a kései József Attiláról*, Tankönyvkiadó, Budapest
- N. Horváth Béla 2006: *Egyéniség és valóság. Tanulmányok József Attiláról*, Nap Kiadó, Budapest
- Szívós Mihály 1995: Válság és eszmélet. József Attila filozófiai fejlődésének vázlata 1935. In: *„A Dunánál. Tanulmányok József Attiláról”* (szerk. Tasi József), Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 59–76.
- Tverdota György 1986: A születő szó és a használt szó, *Literatura* 1–2. sz., 174–198.
- Tverdota György 1987: *Ihlet és eszmélet. József Attila, a teremtő gondolkodás költője*, Gondolat, Budapest
- Tverdota György 1988: Dialektika vagy skolasztika? A gondolkodó József Attila Miklós Tamás görbetükrében, *Új Írás* 17. évf. 7. sz., 94–101.
- Tverdota György 1992: A névvarázs poétikája, *Helikon*, 3–4. sz., 410–420.
- Tverdota György 1995: *Magyarázatok, József Attila Tanulmányok és cikkek 1923–1930*, Osiris, Budapest
- Tverdota György 2006: „Ne gondolj a gondolddal” (Lengyel András: „gondja kél a gondolatban”. *Az értekező József Attiláról*), *Holmi*, 9. sz., 1248–1253.
- Tverdota György 2008: „K betűkkel szól keményen...”, *Irodalomtörténet*, 38/39. évf. 2. sz., 223–232.
- Tverdota György 2018: József Attila gondolkodástörténete 1930–1937, in: *JAÖTC*: 22–45.
- Vágó Márta 1978: *József Attila*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Veres András 2018: József Attila értekező életműve – recepciója tükrében, in: *JAÖTC*: 46–95.